

Petar Đukić*

GLOBALNA I NACIONALNA EKONOMSKA KRIZA – IZAZOV ZA REFORME I ODRŽIVI RAST EKONOMIJE**

Sažetak: Privreda i stanovništvo Srbije u 2009. godini prolaze kroz teška ekonomska iskušenja koja karakterišu pad proizvodnje, zaposlenosti, izvoza, potrošnje pa i poslovne aktivnosti uopšte. Međutim, aktuelna ekonomska kriza u Srbiji samo je delom posledica globalne finansijske i ekonomske krize. Naime, srpska privreda se razvija u veoma nestabilnim i problematičnim tranzitornim okolnostima i u stalnim iskušenjima koja nameću promenljive makro i mikro ekonomske pretpostavke, pre svega kao posledica nepovoljnog nasleđa i neizgrađene tržišne ekonomske strukture.

Brojne su i veće nego što se pretpostavlja razvojne posledice zastoja u kome se Srbija našla, nakon devetogodišnjeg perioda ekonomskog rasta i povećanja potrošnje i standarda, za koji se ispostavilo da nisu bili zasnovani na čvrstim ekonomskim temeljima i održivim pretpostavkama.

Utoliko se može poći od pretpostavke da je prethodni inicijalni razvoj ekonomije Srbije i dosadašnji tranzicioni period nisu bili usaglašeni sa principima održive i rekonstruisane ekonomije koja bi bila uklopljena u globalne ekonomske tokove i u skladu sa principima održivog rasta i razvoja ekonomije uopšte.

Međutim, može se reći da je sadašnja specifična pozicija Srbije koju karakterišu naponi za prevladavanje krize i zaostale tržišne reforme istovremeno i izazov za uspostavljanje kakvih-takvih temelja održive ekonomske strukture na tragu trajnog i kvalitetnog rasta i razvoja privrede.

Ključne reči: globalna ekonomska kriza, privreda Srbije u zastoju, makro ekonomska stabilnost, ekonomska tranzicija, mikro ekonomske pretpostavke, održiva ekonomija, tranzicija, održivi ekonomski rast, održiva ekonomska struktura

GLOBAL AND NATIONAL ECONOMIC CRISIS – REFORM AGENDA AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT CHALLENGE

Abstract: During 2009, Serbian economy and Serbian people have been facing severe economic temptations which are characterised by output slump, increase in unemployment, export and consumption decline, and reduced business activity in general. However, current economic crisis in Serbia is only partially caused by global financial and economic crisis. Namely, Serbian economy has been developing in very unstable and problematic transitional circumstances, facing permanent challenges imposed by changeable macro and micro-economic prerequisites, predominantly due to the unfavourable heritage and unfledged market economy structure.

Development consequences of the current Serbian delay are numerous and greater than they are assumed. This timeout has come after nine-year period of economic growth and increase in consumption and living standards, which turn not to be based on the firm economic basis and sustainable assumptions.

Therefore, it can be claimed that previous, initial development of the Serbian economy and up-to-date transition period haven't been harmonized with the principles of the sustainable and reconstructed economy which would be integrated

* Petar Đukić, redovni profesor grupe ekonomskih predmeta na Tehnološko-metalurškom fakultetu u Beogradu.

** Ovaj rad predstavlja deo istraživanja na projektu br. 149038 „Srbija i Evropa – ekonomske analize i prognoze“ koji finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

into the global economic flows, and in accordance with the principles of sustainable economic growth and development, in general.

However, the current specific position of Serbia, which is struggling both with the crisis and the late reform agenda, is, at the same time, the challenge for establishing any foundation of the sustainable economic structure on the trail of permanent and quality economic growth and development.

Keywords: *global economic crisis, Serbian economy in delay, macroeconomic stability, economic transition, microeconomic assumptions, sustainable economy, transition, sustainable economic development, sustainable economic structure*

*„Smisao ekonomije se ne sastoji u konstruisanju modela, već u stalnom naporu da se celokupnom čovečanstvu olakša život“
(Joan Robinson)*

Uvodne napomene

U momentu kada nastaje ovaj tekst u domaćoj i svetskoj javnosti uveliko se govori i o izlasku iz globalne ekonomske krize koja je pogodila svetsku ekonomiju više nego i jedna druga nakon II svetskog rata. Mada se sa sigurnošću ne može predvideti vreme stvarnog preokreta u pravcu rasta, jer je moguće da se recesija produži i mimo očekivanja na osnovu rezultata samo dva kvartala kada je došlo do blagog oporavka dela najrazvijenijih svetskih ekonomija (Nemačka, Francuska, Japan, SAD) sva je prilika da se velikom globalnom zastoju i dubokoj recesiji nazire kraj („Contractionary Forces Receding But Weak Recovery Ahead“, 2009).

Pad dohotka, smanjivanje BDP, pad tražnje, investicija, zaposlenosti i opšti pesimizam u pogledu očekivanja koja se tiču ekonomske i socijalne sfere života, u svakom slučaju, nisu trajno stanje u kome se može živeti. Rast ekonomske aktivnosti, povećanje proizvodnje, potrošnje i zaposlenosti, to su procesi na koje je, u mirnodopskim uslovima, veći deo sveta naviknut. Ali i takvim pozitivnim privrednim kretanjima i razvojnim tokovima u svakom slučaju ima kraja, tako da se nove krize mogu očekivati u dohledno vreme (koje inače niko ne može da precizira) kao rezultat promena koje će nastupiti u tehnologiji, odnosno u realnom i finansijskom sektoru, u stvarnosti i očekivanjima, posebno onima koje povezuju realno stanje stvari u ekonomiji sa stanjem u glavama ljudi.

Krize su, međutim, ne samo signal za promene, već i neminovni faktor rekonstrukcije prethodnog načina funkcionisanja sistema, podsticaj za temelju rekonstrukciju sistema i ubrzanje tehnološkog progressa. U svakom slučaju, pozitivni i revolucionarni potencijal ekonomske krize mogao bi da se iskoristi u pravcu trasiranja jednog stabilnijeg i koherentnijeg ekonomskog sistema, kao i održivog načina privređivanja i razvoja uopšte.

O prirodi i uzrocima ekonomskih kriza

Neočekivano kao što je i došla, globalna kriza će se pretvoriti u stanje oporavka i rasta, praćeno pozitivnim očekivanjima. Ta očekivanja se, objektivno moraju unekoliko razlikovati od stvarnosti, pa se na taj način ostvaruju uslovi za novu krizu. To znači da krizama trebalo pristupiti trezveno i koliko-toliko objektivno i bez viška negativnih konotacija i loših emocija – ako je to uopšte moguće.

Antički pojam (krisis – zastoj) doprineo je da se krizama pristupalo i o njima govorilo kao *prekretnicama* koje donose oporavak ili nove nevolje. Inače pojam krize se najviše koristi u medicini. Njime, se u ovoj nauci i struci označava prelomni momenat u razvoju bolesti i slabosti organizma. Ma kako da se problem postavi, nesumnjivo je da su krize društvenih sistema neminovnost i da se javljaju s vremena na vreme u okviru jednog šire postavljenog razvojnog toka koji obuhvata više faza: od zastoja u ispoljavanju prethodne tendencije, preko pada i depresije, do oživljavanja i poleta. S obzirom da se pomenute faze ponavljaju periodično, slične pojave kao i ova podvode se pod širi pojam *ciklusa*.

Ekonomski ciklus predstavlja periodično ponavljanje određenih teškoća, vidljivih pre svega kroz naizmenični pad i porast ekonomske aktivnosti, odnosno *fluktuacije dohotka*. To je razlog zbog koga je ciklično kretanje u ekonomiji posmatrano kroz smenu povoljnih i manje povoljnih faza za realizaciju poslovne aktivnosti, kao poslovnih ciklusa. Viljem Peti (William Petty), prvobitno kraljevski lekar a zatim vladarski savetnik za finansijska pitanja i pisac ekonomskih dela, koja su na izvestan način predstavljala uvod u klasičnu ekonomsku teoriju u Britaniji, sredinom XVII veka prvi je počeo da se bavi teorijskim pitanjima poslovnih ciklusa. On je bio taj autor koji je (najpre) poslovni ciklus definisao kao „periodično ponavljanje faza pada dohotka i zaposlenosti u ekonomskoj aktivnosti u različitom vremenskom trajanju“ (<http://alexmthomas.wordpress.com/category/trade-cycles/2009>).

Veoma dugoročno interesovanje za prirodu kriza i karakter poslovnih ciklusa može se jedino objasniti stalnom pretnjom krize, ali i pad i uspon kriznih pristupa i teorija krize i poslovnog ciklusa deo je iste činjenice – da su krize periodične, nepredvidljive, ali neminovne. Pitanjima poslovnih ciklusa bavili su se mnogi ekonomisti XX veka među kojima Samuelson, Hicks, Goodwin, Phillips, Kalecki i Friedman. Godine 2004. nagrada Sveriges Riksbank u okviru Memory of Alfred Nobel pripala je Finnu E. Kydlandu and Edwardu C. Prescottu “za njihov doprinos makroekonomskoj dinamici: vremenskoj konzistenciji ekonomske politike i faktorima vođenja u kontekstu poslovnih ciklusa“

Jedno od objašnjenja poslovnog ciklusa polazi od kategorija *prekomerne investicione tražnje*. Naime, po ovoj teoriji u uslovima prosperiteta dolazi do brže ekspanzije investicija, a u uslovima kontrakcija (smanjenja proizvodnje) do bržeg pada investicija u odnosu na ostale segmente BDP. Odnosno, fluktuacije investicija uvek su veće nego fluktuacije bruto domaćeg proizvoda, pa zbog principa akceleracije (ubrzanje privredne aktivnosti) i multiplikatora (uvišestručavanje lančanog dejstva pojedinih faktora i ekonomskih promena) sve to dovodi do neravnoteže i posledične smene (preloma) iz faze rasta (konjunktura) u fazu stagnacije ili recesije. U najvećem delu savremenih analiza tržišnog ponašanja, ciklične faze se vezuju za promenu očekivanja ljudi, bilo kao proizvođača, odnosno investitora, ili kao potrošača.

Iskustva govore da su krize neminovna i prirodna pojava svakog sistema i njegove egzistencije, od biološkog do socijalnog, kulturnog i ekonomskog. Na to ukazuju praktična i teorijska saznanja u okviru gotovo svake kulture. Naime, nema te zajednice koja na ovaj ili onaj način ne dospeva u stanje zastoja, nazadovanja, pa i destrukcije. Ma kako da se objašnjavaju počeci i primarni uzroci krize (kao produkta resursnih ograničenja, prirodnih katastrofa, epidemija i drugih velikih razvojnih iskušenja) jedan deo kriznih tendencija produkt je *samog sistema*. Iz toga proističe i ključna ekonomska odrednica uobičajene krize kao produkta imperfektnosti ekonomskog sistema, odnosno potreba njegove adaptacije kao odgovora na promene u okruženju. A sistem, kako ga definiše savremena teorijska ekonomija (S. Pejovich na primer) sadrži mnoge elemente koji nisu produkt tekuće politike (usaglašavanja interesa, sprovođenja zajedničke volje i upravljanja razvojem) već obuhvata mnoga formalna pravila, poslovne uzanse, brojne statute i pravilnike, internu regulativu mnoštva privrednih organizacija. Ali isto tako sistem čine i tradicija, kolektivna sećanja, kultura, vrednosna opredeljenja, moralne norme, kao i mnoštvo političkih i pravno neformalizovanih pravila koji predstavljaju tzv. neformalne institucije (Madžar, 2009: 167).

Da je ovaj pravac analize ispravan govore iskustva autora nemačke kritičke teorije društva u drugoj polovini XX veka, koji su skrenuli su pažnju na *krizne tendencije* koje otežavaju i onemogućuju oblike i procese *integracije sistema*. One konačno pogađaju samo ustrojstvo sistema, a taj proces vodi ka „dezintegraciji društvenih institucija“. Ovakav pristup i analiza nemačkog filozofa Jirgena Habermasa na primeru tzv. kasnog kapitalizma potpuno je delotvorna i danas, kada je više nego očigledno da je „najvažnija komponenta“ krize društvenog sistema privredna kriza, s obzirom da se u noj „sukobljavaju interesi delujućih grupa, čime se dovodi u pitanje i socijalna integracija društva“ (Habermas, 1982: 12, 42)

Sam sistem kojim se uspostavlja ekonomske relacija na bazi ekspanzije kredita, a zatim i investicija na osnovu rastuće tražnje i cena u jednom sektoru (ovaj put nekretnina) imao svoje granice. O tim granicama svojevremeno su na svoj način govorili Hegel, Marks, Šumpeter i ostali. Te granice su trpele pritisak do

„pucanja“. Međutim (tržišni) ekonomski sistem u celini se nije urušio, mada se pojedine njegove strukture, naročito finansijska padale i kasnije bivale rekonstruisane, pri pokušajima da se istraje na neodrživim rešenjima.

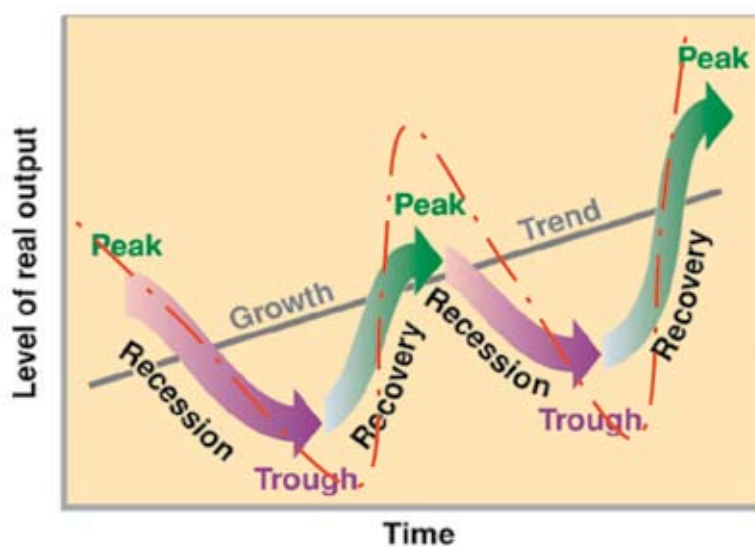
Ali ovaj put više je nego očigledno da ekonomska kriza dovodi u pitanje *socijalnu integraciju sistema*, što izgleda zahteva intervencije upravo po socijalnoj osnovi. Naime, nezaposlenost i posledično siromaštvo, kao i socijalno raslojavanje, ispostavljaju se kao ključne determinante ekonomsko-političkih rešenja i odluka vlasti širom sveta. Međutim, mere antikrizne politike ne se mogu tumačiti samo kao puki produkt socijalnih ili političkih uticaja. Kriza je zapravo opomena da nešto temeljno treba menjati u ekonomskom sistemu. Gotovo da nema zemlje u svetu koja na ovaj ili onaj način iz krize ne planira da izađe ojačana, sa strukturno rekonstruisanom ekonomijom.

Kriza i sistem

Pri analizi cikličnog kretanja tržišne privrede DŽ. M. Kejns, i oficijelno najznamenitiji ekonomista XX veka, povezo je fenomen krize sa neadekvatnom raspodelom dohotka, koja ne obezbeđuje uvek rast platežno sposobne tražnje i investicija. Razlog zbog koga se Kejns bavio tim pitanjima je njegov nalaz da je „ciklus“ *uvek način na koji fluktuiraju marginalna efikasnost kapitala*. Prema Kejnusu, „marginalna efikasnost kapitala je jednaka diskontnoj stopi kojom bi se dobila sadašnja vrednost od serija anuiteta datih kao očekivani prinosi od kapitalne imovine tokom njenog trajanja, a koja je jednaka ceni ponude. Pošto investicije rastu, marginalna efikasnost kapitala opada.“ (<http://alexmthomas.wordpress.com/category/trade-cycles/2009>).

A sama marginalna efikasnost kapitala zavisi od: (1) postojećeg stoka kapitala, (2) tekućih proizvodnih troškova kapitala, (3) tekućih očekivanja budućih prinosa od kapitala. Iz toga se vidi da se kriza kao *zastoj ili padajući trend ekonomske aktivnosti pojačava* smanjivanjem postojećeg stoka kapitala (padom investicija) povećanjem troškova proizvodnje, ali konačno i usled aktuelnih (loših) očekivanja budućih kapitalnih prinosa. Konačno, u tom kontekstu treba posmatrati i tzv. kejnzijansku revolucija koja je u globalnoj makroekonomskoj politici i praksi donela državnu preraspodelu dohotka radi njegovog preusmeravanja ka sektorima i socijalnim kategorijama gde je veća „sklonost ka potrošnji“, a sve to radi održanja potrebnog nivoa investicija i pune zaposlenosti.

Ovde bi se mogla napraviti jedna vizuelizacija modela koji proističe iz Kejnsovog i drugih (savremenih) shvatanja poslovnog ciklusa, uporednim prikazom obe krive (stvarne i očekivane poslovne aktivnosti odnosno razilaženja percepcije budućnosti ili očekivanja u odnosu na realne tokova ekonomske aktivnosti (slika 1.)

Slika 1. Poslovi ciklusi: smena faza recesija i konjunktura u korelaciji sa smenama pesimizma i optimizma u poslovnim očekivanjima (isprekidana linija)

Jednostavnije rečeno slika „govori“ da kada stvari idu dobro, očekivanja većine ljudi rastu eksponencijalno i predstavljaju ne samo ekstrapolaciju tekućih trendova već su uvećana dejstvom ekonomskog multiplikatora. I obrnuto, kada stvari kreću „na dole“ negativna očekivanja su još izraženija nego što to pokazuje realni trend. Tako dolazi do razilaženja linije očekivanja (sa većim fluktuacijama, u odnosu na fluktuacije realnih tokova ekonomske aktivnosti, pa kriza i oporavak (u oba slučaja prelom aktuelnog trenda) po pravilu nastupaju neočekivano. Iz toga proističe da zbog *inercije očekivanja* u periodu konjunktura dolazi do bržeg rasta, posebno investicija i potrošnje nego što to sistem i realna struktura ekonomija dozvoljavaju, pa sve vodi ka „pregrevanju ekonomije“ koje predstavlja uvod u krizu, i obrnuto, naša pesimistička očekivanja u periodu recesije vode ka njenom produžetku i pretvaranju u depresiju, što sve odlaže oporavak.

U teoriji ekonomsko-socijalnih (sistemskih) kriza kapitalizma neminovno je ime i delo krize Jozefa Šumpetera. On je u svojim delima bacio posebno svetlo na evoluciju tržišnog sistema ekonomije u XX veku, kroz analizu kriznih kretanja koja, po njemu, vode ka „procesu raspadanja kapitalizma“. Ovaj proces tumačio je kao produkt unutrašnjih faktora među kojima je posebno apostrofirao istorijski i tehnološki uslovljenu pojavu propadanja klase preduzetnika, pa i same preduzetničke funkcije, koja je po njemu garant slobodne tržišne inicijative i tehnoloških inovacija, kao osnovnih načela kapitalizma (Schumpeter J. A. 1982: 79)

I zaista izgledalo je tako, sve od tridesetih do šezdesetih godina XX veka. Međutim, kasnija evolucija tržišne privrede tokom poslednje dve decenije XX veka nije mu dala za pravo. Procesi deregulacije, liberalizacije i privatizacije, otpočeti najpre u anglosaksonskim zemljama da bi se kao razvojni trend proširili po celoj planeti kao tržišne reforme, doveli su najpre do obnove uticaja, pa i globalne ekspanzije preduzetničkog faktora, i u okviru koncepta preduzetničke ekonomije poslužili kao osnova investicija i rasta, a posebno kreiranja novih radnih mesta u velikom delu sveta (Drucker, 1993).

Samo jedna pojedinost ostala je po strani pri analizama i prognozama ekonomskih kriza i njihovih sistemskih konsekvenci, naročito ako su u pitanju Marks, Šumpeter, prethodno utopijski i neki drugi socijalisti, a kasnije mnogi marskisti – lenjinisti, ultralevičari. To je činjenica da je tržišni sistem tokom svoje višehiljadugodišnje evolucije naučio da uči, prevashodno na sopstvenim greškama. Ciklično ekonomsko odvijanje poslovne aktivnosti, „talasanje“ kroz tzv. male krize ili dublje ekonomske poremećaje, ni jednog trenutka nije dovelo u pitanje bazično postavljeni tržišni mehanizam.

Ekonomska politika i kriza: Kejns i ostali

Kako se uopšte deluje na krizu i krizne efekte ekonomije u organizovanom društvu? Po svoj prilici slično kao i u životu - u kriznim uslovima neophodan je krizni menadžment. Veoma analitična i teorijski promišljena kembridžka ekonomistkinja i Kejnsova teorijska naslednica Džozan Robinson, kao i Marks čitav vek pre nje, smatrala je da su sve velike ekonomske teorije *delom i ideologije* koje služe opravdanju postojećeg poretka (Robinson, 1982: 63). Govoreći veoma kritički o čitavoj prethodnoj ekonomskoj nauci, pa i o Kejnsovoj teoriji, ona tvrdi da je zahvaljujući Kejnsovoj „ideologija kraja svih ideologija“ doživela slom. Po njoj Kejns je naime izveo oslobađanje ekonomije od hegemonije ideologije, a ovo oslobađanje omogućilo je ekonomiji ogroman korak napred, od ideologije ka nauci „Ekonomija je još jednom postala politička ekonomija“ smatra Robinsonova, očigledno aludirajući na klasičnu političku ekonomiju koju su dva veka ranije konstituisali Adam Smit i David Rikardo (Robinson, 1982: 62)

Da li i kako organizovano društvo, država odnosno akteri ekonomske politike mogu da deluju na sistem protiv krize? O tome se jednostavno mora raspravljati velikim delu pod uticajem i u svetlu teorije slobodnog tržišnog sistema, kao samoregulatora ekonomske aktivnosti i privrednog razvoja. Nema sumnje da je tržišni sistem ekonomije prihvatljiviji od alternativnih, odnosno od svih do sada poznatih drugačijih sistema.

Međutim, može li sistem *laissez-faire*-a funkcionisati sam po sebi uvek, pa i u vreme krize. Treba imati u vidu Piguove napomene o tome da se razlikuju privatni i društveni neto proizvod. Dakle, postojali su brojni izuzeci od pravila korisnog dejstva *laissez-faire*-a. Pored toga što je u ekonomsku analizu uveo (bolje reći vratio)

vreme, tzv. moralni problem i spojio istorijsku i teorijsku stranu ekonomije on je bio ključni autoritet koji je uveo korekciju, usmeravanje kapitalističkog sistema u cilju njegove veće efikasnosti. Ideja je protkana samom Kejnsovom izjavom: „Što se mene tiče, smatram da kapitalizam, pravilno usmeravan, verovatno može postati efikasniji od bilo kog alternativnog ekonomskog sistema koji sad možemo sagledati; isti taj kapitalizam je u mnogo čemu *neprihvatljiv* (podvukao P. Đ.). Naš se problem sastoji u tome da stvorimo društveno uređenje koje će biti što je moguće efikasnije, a da pri tom ne povredi naše shvatanje zadovoljavajućeg načina života“ (Robinson, 1982: 62).

Da li i kako država da postupa u krizi? I dalje se ne slažu teoretičari intrevencije i zagovornici ortodoksnog liberalnog modela. Ovde možda i preko mere pominjani Kejns i Robinsonova smatrali su da su „podešavanja tu u i tamo bila potrebna kako bi se raspodela resursa na razne delatnosti učinila najefikasnijom mogućom“. Pri tome nažalost, nejednakosti u raspodeli proizvoda rađaju određene sumnje, tako da je zbog njih bilo vrlo lako „skrenuti ka utopijskim sanjarenjima“. Eto onda prilike da se antikrizna politika pretvori u socijalni inženjering.

Ključno pitanje podsticanja zaposlenosti i *suočavanja sa nezaposlenošću* predstavlja vododelnica u analizi svih kriza i kriznih ekonomsko-političkih mera. Ono je, između ostalog vodilo ka „izvrtnju ideja“. A kada su u pitanju Kejnsove, Robinsonova smatra da je za njihovo izvrtnje i sam Kejns kriv jer „nije uočio da, kada se jednom prihvati *princip* da je održavanje zaposlenosti javna briga, pitanje za proizvodnju *čega* se zapošljavaju radnici postaje *političko* pitanje (podvlačenja P. Đ. – Robinson, 1982: 80)“.

Da li je moguća *neutralna ekonomska politika*? To je posebno pitanje koje zadire u kvalitativne a ne kvantitativne posledice. U tom smislu se kreditna politika smatra manje više neutralnom jer ne dira u „noviji eksperimenti pokazali su da ne postoji tako nešto kao kvantitativna i opšta finansijska politika“ (Robinson, 1982:81) Ekonomska politika po pravilu ne može biti odvojena od pitanja „raspodele rezultata razvoja, odnosno problema jednakosti“. Džoan Robinson smatra da „moralni problem predstavlja sukob koji se nikada ne može razrešiti... Društveni život će čovečanstvu uvek nuditi izbor između više zala. *Ni jedno metafizičko rešenje neće dugo ostati zadovoljavajuće...* A pod metafizičkim pojmovima Robinsonova podrazumeva, vrednost, marginalnu korisnost, punu zaposlenost itd. „Rešenja ekonomista nisu ništa manje obmanjiva nego što su bila rešenja teologa na čije su mesto došli (Robinson, 1982: 120)“.

Ali ona ipak, za današnju situaciju veoma poučno, zaključuje da ne smemo napustiti nadu da *ekonomija može učiniti napredak u pravcu nauke*, odnosno veru da to prosvetljenje nije beskorisno. Ali pre nego što krenemo napred, potrebno je očistiti put od ostataka zastarele metafizike“ Ekonomisti bi, pravilno čitajući sopstvena učenja kojima se obraćaju svetu trebalo da se bore protiv ideologije, umesto što je neguju, ideologije koja pretenduje da se jedine vrednosti one koje se mogu meriti novcem“ kaže na samom kraju „Ekonomske filozofije“ Džoan Robinson. (Isto)

Globalna kriza i (održivi) razvoj

„Prvi i najvažniji zahtev u međusobnim raspravama ekonomista je, „u vrlo ozbiljnom pokušaju (kako to prirodnjaci čine) da se izbegne razgovor gluvih“ (K. Popper). Ovaj savet vredi i sada. Naime, nakon najnovije svetske ekonomsko-finansijske krize ništa više neće biti kao prethodno. Podsticaj ka strukturnim promenama proističe ne samo iz naravoučenija da se ekonomska struktura ne može ostaviti po strani i da razvojne strategije u ekonomskom sistemu znače više nego što se pretpostavljalo. Poseban aspekt svih kriznih situacija i antikriznih strategija i politika ogleda se u tretmanu finansijskog sistema, banaka, javnih finansija.

Naime, nije na odmet da se još jednom podvuče da svaka kriza donosi velike promene, ali i podstiče restrukturiranje sistema, stimuliše inovacije, ali i menja odnose moći u nacionalnoj privredi, kao i u svetu. Tako na primer, dok nastaje ovaj tekst na televiziji se emituje najnovija vest je da je predsednik Svetske banke Robert Zelik izjavio: „Zbog uticaja globalne ekonomske krize odnos moći u svetu je promenjen. Državnici treba da se založe za ‘odgovornu globalizaciju’... Globalna ekonomska kriza doprinela je pomeranju odnosa

moći u svetu i ta promena će se odraziti na tržišta akcija, monetarnu politiku, međunarodnu trgovinu i buduću ulogu zemalja u razvoju...“ (<http://www.naslovi.net/2009-09-29>)

To znači da (možda) dolazi period nešto odgovornijeg odnosa prema globalnim ekonomskim kretanjima, kao i prema izazovima koja predstavljaju globalne finansije, svetska trgovina, energetika, zaštita životne sredine itd. Sve ove sfere života pod pritiskom su nepredvidljivih globalnih tokova. Ali su fundamentalno bitne za planetarni život, ekonomiju, politiku, ekološku budućnost... Naravno da će to ići veoma teško. Posebno kada je u pitanju pristanak na planiranje „zelenog razvoja“ i saniranje efekata staklene bašte, a u vezi sa revizijom Kjoto protokola. Ali to ne znači da ove stvari, problemi i moguće strategije, kao i nova regulativa, neće dolaziti na dnevni red sa sve većom urgentnošću.

O održivom razvoju u svetlu globalne i naše krize nedavno je veoma inspirativno pisala Biljana Jovanović Gavrilović. Ona je u tekstu „Globalna kriza, kvalitet ekonomskog rasta i tranzicija u Srbiji“ sasvim argumentovano pokazala da je najnovija kriza potvrdila tri stvari: visoku međuzavisnost svetske ekonomije, krhkost procesa globalizacija kao i da, prepušteno samo sebi, tržište ne može da garantuje ostvarivanje opštih interesa“ (Jovanović-Gavrilović B., 2009: 61).

Razume se da je globalna kriza zahtevala globalni odgovor. To znači da je logična posledica globalizacije i brzog globalnog prostiranja krize bilo okupljanje i reakcija Grupe 20 lidera najrazvijenijih zemalja sveta koje čine 85% svetske ekonomije. Globalni plan koji su oni sačinili u Londonu aprila 2009. značio je pokušaj definisanja zajedničke strategije i globalnog odgovora na krizu. Međutim, to im nije im sasvim uspešno pa su išli na „popravni ispit“ u Pitzburgu krajem septembra. Naime, uglavnom ne uspeavaju da se odupru zovu internog *ekonomskog nacionalizma i protekcionizma*. O tome argumentovano govori nobelovac Jozef Stiglic. On smatra da dolazi vreme novih izazova za globalni ekonomski svet koji treba da se prilagodi zajedničkim potrebama regulacije ekonomske, socijalne i ekološke ravnoteže¹.

Najveće iskušenje ali i izazov za globalni antikrizni odgovor predstavlja nezaposlenost. To pokazuje činjenica da gotovo neprekidno petnaestomesečno povećanje nezaposlenosti, postaje ključni problem gotovo svih globalnih i nacionalnih kriznih tokova. U SAD, zemlji koja se do samo pre nekoliko godina ponosila više decenija dugim periodom u kome je stopa nezaposlenosti bila oko ili ispod 5%, broj nezaposlenih dostigao je 14 miliona sa pretnjom da tokom 2009. dostigne čak 38 miliona (ILO, The Financial and Economic Crisis, A Decent Work Responce, Geneva 2009)

Utoliko je važnije ono što će se dešavati u momentu izlaska iz krize, odnosno na startu novog perioda oporavka. To je na neki način izbor forme i suštine daljeg ekonomskog razvoja. Da li će taj razvoj biti u stanju održivosti ili neće? Nažalost, postoje mnogi indikatori da će se sadašnja intervencija mnoštva razvijenih svetskih ekonomija orijentisati na kratkoročne mere koje donose rast i zaposlenost, ne vodeći mnogo računa o održivosti i usaglašenosti svih razvojnih aspekata: ekonomskog, socijalnog i ekološkog, koji čine koncept održivog razvoja.

Od paketa državnih investicija u cilju prevazilaženja krize mnogi „zeleni“ prepoznaju relativno malu pažnju usmerenu na održivost. Naime, ekonomski stimulatívni plan koji se „valja“ planetom mogao bi da podstakne zemlje na rapidni rast emisije gasova staklene bašte i da utiče na povlačenje tzv. zelenih inicijativa. Paketi kresanja poreza, davanja kredita i stimulacije dodatne potrošnje, nisu baš na tragu ekoloških uveravanja koje su vlade činile i predlagale u cilju odobravanja sredstava.

Naime detaljniji pregled govori da je „zelena“ potrošnja (sredstva umerena ka održivom razvoju) čini samo mali deo velikog finansijskog kolača. (Financial Times, 2008)

Tako na primer u okviru ukupnog stimulatívno paketa od 486 milijardi USA dolara, Japan će potrošiti minornu sumu od svega 2,6% na „zelene“ projekte. Kina od ukupnog interventívno paketa koji iznosi 586 milijardi dolara, prema nalazima i savetima stručnjaka trebalo bi da uloži čak 38% u „zelene“ investicije i tzv. niskougljeničnu aktivnost, ali će njen „zeleni“ paket po svoj prilici biti veoma skroman.

¹ To je upravo osnov definicije održivog razvoja. Vidi Nacionalna strategija održivog razvoja www.odrzivi-razvoj.co.rs

U pogledu ekološke odgovornosti u kriznim uslovima, nešto malo prednjače pojedine zemlje EU i SAD. Paket ogromnih intervencija američkog predsednika Obame, biće velikim delom usmeren ka novim milionskim „zelenim radnim mestima“, kroz projekte rekonstrukcije federalnih zgrada kako bi bile energetske efikasnije kao i plan rekonstrukcije nacionalne elektroenergetske mreže za prenos električne energije čime se postiže podizanje energetske efikasnosti.

Nemačka i Francuska prednjače po učešću „zelenih investicija“ u Evropi. Nemačka će čak 13 % svoj paketa usmeriti ka niskougljeničnim industrijama. Sve u svemu, teoretičari „zelenog“ i održivog razvoja najbolju ocenu sa stanovišta održivosti interventnih finansijskih mesta u globalnoj krizi, daju Južnoj Koreji (Financial Times, 2008). Da li su jedino njeni građani dovoljno svesni globalnih posledica tzv. visokougljeničnog rasta, ili je to posledica činjenice da među njima sa blizu 60% prevladavaju univerzitetski obrazovani?

Može izgledati kao preterivanje ovo insistiranje na održivom razvoju i „zelenim projektima“ koje se pominje u kontekstu globalnih mera intervencije i stimulacije oporavka u najnovijoj krizi. Međutim, ako se pogledaju dosadašnje reakcije na krizne izazove i potonji ubrzani razvoj, koji se predviđa nakon svake pa i ove krize, postaje jasnije koliko je bitno da najnovije strukturne i druge interventne antikrizne mere budu orijentisane ka održivosti.

Primeru radi, nije na odmet napomenuti da je strukturna kriza koja je zahvatila svet sredinom sedamdesetih godina XX veka, pod nazivom *stagflacija*, podstaknuta naftnom i energetsom krizom. Kao reakcija na taj aspekt krize, na globalnoj sceni došlo je do pozitivnih promena ne samo na tržištu energije (koja je postala skuplja i u koju su delom uključeni eksterni troškovi) već i na planu povećanja energetske efikasnosti širom (uglavnom) razvijenog dela sveta². Isti ili sličan komentar mogu se uputiti prema interventnim merama koje se odnose na ekonomski razvoj, privrednu strukturu i infrastrukturu, kao i na neophodnu socijalnu ravnotežu. U svakom od ovih aspekata krize i mera za njeno prevazilaženje nedostaje faktor održivosti. Ključno pitanje koje preostaje je: šta posle?

Globalna kriza – nacionalno ispoljavanje; Slučaj Srbije

Aktuelna kriza je globalna po svom karakteru, mada u istoj meri nije pogodila celokupnu svetsku privredu niti sve zemlje čak ni u okviru pojedinih kategorija sličnih ekonomija. Na primer, ako se može tvrditi da je kriza otpočela u najrazvijenijem delu sveta, tačnije u SAD kao finansijska kriza, izazivajući kolaps bankarskog sistema, načina kreditiranja zasnovanog na ekspanziji hipotekarnih kredita, opet povezanih sa prekomernim rastom cena nekretnina, ne može se izjednačiti njeno delovanje na sve sfere ekonomskog života u istoj meri u svakoj nacionalnoj privredi. Globalna kriza je, dakle, pokrenula lavinu naslaga loše ekonomske prakse u realnoj privrednoj sferi nacionalnih ekonomija. Utoliko se može govoriti o mnogim problemima strukturne neravnoteže koji se ispoljavaju samo na dugi rok ili u kriznim situacijama, ali opet različito, u zavisnosti od ekonomske politike i prakse pojedinih zemalja.

Na osnovu najnovijih izveštaja drugo tromesečje globalnih tokova ekonomije 2009. pokazalo se kao manje loše od prvog, jer je došlo do laganog usporavanja pada i na osnovu toga manje loših prognoza za globalni negativni rast u 2009, kao i za oporavak u vidu viših stopa rasta u 2010. godini. Između 2009. i 2010. prognozira se nešto viši rast (za oko pola procenta) odnosno ukupno 2,5% u 2010, na globalnom nivou (što je povećanje od 0,6% u odnosu na prognoze date krajem aprila). Ovogodišnji pad globalnog BDP, na osnovu najnovijih rezultata, mogao bi iznositi 1,4% u odnosu na prethodnu godinu. Prvi kvartal 2009. bio je na gotovo jednako lošoj silaznoj putanji kao i onaj krajem 2008. Na osnovu četvorokvartalne osnovice realni BDP se projektuje čak na nivou od 2,9% rasta u 2010 godini, prema podacima Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum 2009).

² Dobro je poznato da je nakon naftnih šokova sedamdesetih i osamdesetih, tokom 2,5 naredne decenije tadašnja Evropska zajednica povećala energetske efikasnosti za 25%, SAD čak za 30%. Japan za 40%. To faktički znači da je Japan krajem XX veka, uz jednaki utrošak ukupne energije kao i prethodno, mogao da proizvede čak 40% više realne tržišne vrednosti.

Bez obzira na veoma oprezan ton prognostičara i tvrdnju da je najgore prošlo, ima dosta uverljivih analiza koje pokazuju da će svetska ekonomija tokom 2010. i 2011. godine ostati veoma slaba pa čak i ranjiva, što bi moglo usloviti nove probleme zastoja, posebno prisutne u finansijskoj sferi. Globalnu nestabilnost podstiču ne samo loše reakcije međunarodnih finansijskih institucija, političara, kao i praktični nacionalizam – protekcionizam ekonomskih politika, već i nedostatak *čvrste, međunarodno priznate nadnacionalne valute (podv. P. Đ)*³. To bi moglo izazvati novi veliki „balon od sapunice“ i njegovo pucanje, na štetu celokupne svetske ekonomije, a posebno malih zemalja. (Stiglitz, 2009)

Ovakav stav nobelovca Stiglicia nije nikakvo lamentiranje nad nekim nepostojećim levičarski ustrojenim svetom, ili deo teorije „globalne zavere“ već nauk iz svih dosadašnjih, a naročito najnovije krize. Globalna privreda je, kao i većina nacionalnih ekonomija uostalom često orijentisana ka merama kratkoročnog i problematičnog podsticanja rasta, bez sagledavanja efekta održivosti. Ključni izazov za globalne učesnike u krizi, naročito pri preokretu u pravcu oporavka, odnosno izlaska iz krize biće strukturni preobražaj ključnih ekonomskih relacija u okviru globalne i regionalnih ekonomskih struktura. Naime, nema sumnje da će relacije među nacionalnim privredama igrati ključnu ulogu u relativnom ekonomskom razvoju. Kao bazični pokazatelj razvoja, rast će u narednom periodu u kome predstoji izlazak iz krize zavisiti u mnogo većoj meri od međunarodne konkurentnosti, odnosno relativne pozicije i izgleda da se ostvari održivi rast.

Za sada kao najpoznatiji pokazatelj konkurentnosti na globalnom nivou pokazuje se tzv. indeks konkurentnosti na rang listi koju sačinjava Svetski ekonomski forum (WEF). Međutim, treba napomenuti da Ksavier Sala-i-Martin koordinator globalnih nalaza koje se prezentiraju od strane Svetskog ekonomskog foruma danas smatra da se konkurentnost ne može postići jednom magičnom formulom, već se gradi na osnovu različitih geopolitičkih i ekonomskih pozicija. Tako se recimo potpuno razlikuje stanje i šanse SAD u odnosu na Zimbabve. Prema još uvek aktuelnom Izveštaju WEF-a Švajcarska je na vrhu liste konkurentnosti, SAD su za njom a treći je Singapur. Neke zemlje su relativno nisko pale zbog krize njihovog bankarskog sistema (V. Britanija na primer nalazi se na trinaestom mestu, iza Hong Konga i Tajvana). Druge napreduju. To je slučaj sa zemljama Bliskog istoka koje imaju naftu i gas. Velike zemlje poput Rusije, Kine Indije i Brazila beleže relativni napredak u novom poslovnom okruženju (World Economic Forum, 2009).

Ako se stvari posmatraju u relativnom smislu, Srbija je u kontekstu svetskih ekonomskih tokova, zaista u vrlo problematičnom položaju. Njena pozicija na rang listi globalne konkurentnosti od 2008. do 2009. godine pomerena je sa 93. na 85. mesto, gde je inače ranije bila (zajedno sa Crnom Gorom). Prema najvećem delu ključnih stubova globalne konkurentnosti pozicija Srbije je još slabija od opšte. Tako na primer prema kvalitetu institucija Srbija (od 133 rangiranih zemalja) zauzima 110. mesto, po infrastrukturi 107. mesto, prema makroekonomskoj stabilnosti 111. mesto a prema odlivu mozgova (bolje rečeno njegovom sprečavanju) Srbija je tek na 132. mestu od 136 rangiranih zemalja u svetu.

Ne može se ni porediti njeno učešće u sastavu bivše SFRJ u svetskoj i evropskoj ekonomija. Tada je BDP Srbije u okviru SFRJ faktički iznosio više od jednog procenta svetske ekonomije, današnje učešće srpske ekonomije sa BDP od oko 50 milijardi i dolara u svetskoj privredi po kupovnoj moći iznosi nešto oko 7 promila. Svetska ekonomija od raspada bivše SFRJ zadržala je prosečni rast koji iznosi oko 3% godišnje tokom dvadeset godina udvostručila obim sa oko 30 hiljada milijardi dolara dostigla već preko 60 hiljada milijardi USA dolara 2008. Međutim srpska ekonomija je nakon pada BDP na svega jednu trećinu prethodnog stanja dospela je jedva do 70% svoje prethodne najviše vrednosti (1989.) da bi u ovoj godini opet iznosila verovatno ne više od 66% te realne vrednosti. To su zaista skromni rezultati.

³ Autor ovih redova više puta je pisao i u javnosti na dugi način zastupao ideju o potrebi globalne regulacije pojedinih osetljivih sfera ekonomije ali i drugih vitalnih delatnosti kao što su: energetika, informatika, ekologija i neobnovljivi resursi. To bi, grubo rečeno, moglo spadati u pozitivne eksterne efekte globalizacije.

Ali imperativ natprosečnog rasta u cilju tzv. „sustizanja“ ostaje prokletstvo današnje ekonomske politike, kao i svih antikriznih strategija⁴. Izgleda da sve drugo pada u vodu: infrastruktura, zaštita životne sredine, fundamentalna i primenjena istraživanja, razvoj modernog obrazovanja, tehnološko restrukturiranje, ulaganje u zelene tehnologije, energetska efikasnost i održivi razvoj. Ako se pođe od nalaza WEF glavni problemi za popravljavanje pozicije Srbije na listi konkurentnosti su: korupcija, politička nestabilnost, pristup finansijskim izvorima, efikasnost državne birokratije, nestabilnost vlade kriminal i krađe, loš radni moral, slaba nacionalna služba rada, visoki porezi... Možda tu treba tražiti prioritete za ekonomsku politiku u kriznim uslovima. Na bazi nove strukture, podstaknut krizom, mogao bi da se trasira jedan period drugačijeg (održivog) razvoja za Srbiju u neposrednoj budućnosti.

Literatura

- [1] „Contractionary Forces Receding But Weak Recovery Ahead” (2009) *World Economic Outlook*, IMF, July 8, 2009.
- [2] „Global Economic Prospects and Policies, Crisis and Recovery” (2009) *World Economic Outlook*, IMF, April 2009,
- [3] Đukić, P., (2009.1.) *Ekonomska politika u kriznim uslovima: nastavak reformi ili mere u iznudici*, zbornik radova sa naučnog skupa „Ekonomska politika Srbije u 2009. godini i izazovi svetske ekonomske krize” (red. M. Jakšić i A. Prašćević Beograd, Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet
- [4] Đukić, P., (2009.2.) *Globalizacija krize i ekonomski razvoj Srbije*, u tematskom zborniku, „Krizna i globalizacija”, Beograd, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka Uređivači odbor/recenzenti: prof. dr Veselin Vukotić, prof. dr Slobodan Maksimović, dr Vladimir Goati, prof. dr Danilo Šuković, dr Veljko Radovanović
- [5] Đukic, P., (2009) *Competition System in Serbia today: Between Reforms and Economic Crisis*, „Austrian competition Journal”, October 2009, internet ed.
- [6] Europe Addressing the Crisis, (2008) *Regional Economic Outlook*, may 09, IMF, www.imf.org
- [7] FIC (Savet stranih investitora u Srbiji (2008), *Bela knjiga (predlozi za poboljšanje poslovnog ambijenta u Srbiji)*, Beograd.
- [8] ILO, (2009) “The Financial and Economic Crisis”, A Decent Work Response, Geneva
- [9] Jergen Erstrem M., (2008) *Sledeća Depresija*, 22.04.2008. The National Interest
- [10] Jovanović-Gavrilović B., (2009) *Globalna kriza, kvalitet privrednog rasta i tranzicija u Srbiji*, „Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza” (Cerović B. i Kovačević M. red.) Beograd, Naučno društvo ekonomista i Ekonomski fakultet
- [11] Joseph, S., (2009) *Najgore je prošlo ali svetska ekonomija ostaje slaba*, intervju „Politika” ponedeljak 6. jul 2009. internet izdanje
- [12] Habermas, J., (1982) *Poblemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb, Naprijed
- [13] Madžar, Lj., (2008) *Nedostajuće dimenzije u evaluaciji makroekonomskih performansi Republike Srbije*, Beograd, Ministarstvo finansija Republike Srbije
- [14] Madžar, Lj., (2009) *Ekonomska politika pred izazovima skućene upravljivosti*, Beograd, Ministarstvo finansija Republike Srbije
- [16] *Nacionalna strategija održivog razvoja*, (2008) Vlada Republike Srbije, www.odrzivi-razvoj.sr.gov.yu
- [17] Prokopijević, M., (2009) *Ekonomska kriza u svetu i njen uticaj na Srbiju*, „Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza” (Cerović B. i Kovačević M. red.) Beograd, Naučno društvo ekonomista i Ekonomski fakultet u Beogradu
- [18] Robinson, Dž., (1981), *Ekonomska filozofija*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije

⁴ Kada su još davne 1996. godine, nakon skidanja dela sankcija međunarodne zajednice prema SR Jugoslaviji, u domaćoj stručnoj javnosti pravljene prognoze o „skorom vraćanju Srbije na prethodno dostignutu“ najvišu ekonomsku poziciju, potpisnik ovog teksta je, imajući u vidu sve moguće prepreke, ali i zastoje i krize, polazeći od realno moguće prosečne stope rasta na dugi period prognozirao da bi se to „samosustizanje“ moglo desiti između 2012. i 2015. godine. Sudeći prema dosadašnjim kretanjima praksa ga nije demantovala.

- [19] *Strategy for Serbia*, (2008) Document of the European bank for Reconstructon and Development, As aproved by the Board of Directors on 20 Fabruary
- [20] World Economic Forum (2009) <http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>
- [21] <http://dsbb.imf.org/Applications/web/gdds/gddscountrylist/>
- [22] „How green is my stimulus“(2009) Financial Times 4. March, Izvor: www.ft.com/greenbailout 4.3. 2009